

PALMA DE MORT: UN ARRASAMENT DE TERRES A SANG I FOC

Tom Kucharz

15/01/2007

www.pachakuti.org

Avança la sembra il·legal de palma d'oli -o "palma africana"- al Nord de Colòmbia, a les regions properes al Darién -anomenat pels qui la pretenen com la "millor cantonada d'Amèrica" per la seva riquesa en biodiversitat-, zones d'Urabá i el Bajo Atrato, que comprenen municipis dels departaments d'Antioquia i Chocó. Les comunitats afectades pel monocultiu denuncien la invasió de les seves terres, danys ambientals i greus violacions dels drets humans com massacres, assassinats, desaparicions, tortures i el desplaçament forçat. Tot indica que les Forces Públiques i els seus esquadrons de la mort, els paramilitars, són els qui "netejen" aquestes terres dels seus veritables propietaris i són avui els agents que protegeixen i asseguren el megaprojecte agroindustrial de la palma d'oli.

Fa alguns anys l'investigador colombià Alfredo Molano escrivia a la revista Gaia que "la destrucció progressiva i irreversible del medi ambient i l'explotació bàrbara dels recursos naturals és a Colòmbia un fet germà de la violència" [2]. Aquesta afirmació està més vigent que mai. Avui, amb més de tres milions de desplaçats interns, 22.000 homicidis a l'any 2004 i un índex de pobresa del 64%, la destrucció ambiental està íntimament lligada a la violació sistemàtica dels drets humans. Especialment en el camp es pot verificar aquesta situació, on menys de mil famílies acaparen el 70% de les millors terres en forma de latifundi i 1,5 milions de famílies camperoles no tenen on conrear la seva alimentació. Segons un estudi del Banc Mundial i la Universitat dels Andes (Bogotá), l'alt percentatge (60%) de les llars desplaçades que depenien de la terra com el seu principal sustent en el seu lloc d'origen, mostra que la tinença de la terra augmenta la probabilitat de que la llar sigui desplaçada forçosament [3]. D'acord amb Francis Deng, el desplaçament forçat i la despossessió il·legal de terres s'ha incrementat durant les últimes dècades, imposant un "procés denominat 'contrareforma agrària' (...) que constitueix amb freqüència un medi per adquirir terres en benefici dels grans terratinents, narcotraficants i empreses privades que elaboren projectes a gran escala per l'explotació dels recursos naturals" [4].

A Colòmbia, entre quatre i sis milions d'hectàrees dels desplaçats es troben actualment en mans dels grups paramilitars, desallotjades a sang i foc. La seva actuació en els últims 15 anys ha possibilitat l'expropiació de les terres adjudicades a camperols mestissos o de territoris col·lectius titulats a comunitats afrodescendents (obtinguts amb la "lei 70" de la Constitució de 1991). Durant l'any 2003, d'acord amb dades tan oficials com no governamentals, la majoria de desplaçaments forçats van ser causats pels grups paramilitars que actuen amb l'acció, omissió, o l'aquiescència de la Força Pública [5], ja que el paramilitarisme és un projecte de l'Estat. Segons el Banc de Dades de Drets Humans "Noche y Niebla" del Centre d'Investigació i Educació Popular (CINEP) els grups paramilitars colombians van dur a terme entre 1988 i 2003 un total de 14.476 assassinats, desaparicions i casos de tortures registrats per aquesta organització [6].

Diferents ONG colombianes com la Comissió Colombiana de Juristes, ASFADDES, el

Col·lectiu d'Advocats "José Alvear Restrepo" o la Comissió Intereclesial de Justícia i Pau han denunciat davant organismes nacionals i internacionals que "enmig del procés de desmobilització paramilitar iniciat al 2002, el domini del territori busca garantir aquesta apropiació per la implementació de projectes específics relacionats amb el desenvolupament biotecnològic, l'agroindústria de palma, cautxú i ramaderia". En un informe davant la Comissió Interamericana de Drets Humans de al OEA, la Comissió de Justícia i Pau conclou que "durant el temps que s'ha desenvolupat el procés de desmobilització dels grups paramilitars, s'han desenvolupat els mecanismes d'apropriació de terres i negació dels drets dels pobladors afrodescendents sobre els territoris col·lectius de les seves comunitats. Simultàniament, es realitzen propostes de llei que facilitarien que les terres usurpades pels paramilitars siguin legalitzades. Es nega de facto la reparació integral i la devolució de terres a les que tenen dret els més de 3 milions de desplaçats interns" [7]. El procés de "negociació" amb els paramilitars és en realitat una legalització dels crims de lesa humanitat comesos per ells, i "camina cap a la impunitat", argumenta la ONG.

La palma d'oli al Chocó

Entre 1996 i 1997 va tenir lloc a la part nord del Chocó un dels més greus desplaçaments massius, al que els mitjans de comunicació van tenir accés, amb fins a vint mil persones brutalment desposseïdes dels seus territoris. L'anomenada Operació Gènesis va resultar ser un operatiu contra la població, una acció militar oberta i encoberta a través de "civils" armats de l'Estat. Un dels més importants oficials militars de l'estratègia paramilitar i comandaments de la operació, l'avui retirat General de l'exèrcit Rito Alejo Rojas, va ser declarat com a Pacificador d'Urabá i del Atrato per l'actual president colombià Álvaro Uribe Vélez quan aquest era governador a Antioquia. "Nosaltres ens en vam adonar", relaten les comunitats del Cacarica -regió fronterera amb Panamà- que van ser bombardejades i caçades com animals enmig del bosc, "que el nostre desplaçament no era per cap guerrilla, sinó per interessos econòmics". I quanta raó tenien. La regió viu fins avui una estratègia de guerra per l'economia: projectes d'infraestructures, expansió de l'agroindústria, explotació de fusta i altres recursos naturals, apropiació de terres i de biodiversitat, etc.

En el passat mes de febrer es va conèixer internacionalment el cas de la massacre de vuit camperols de la Comunitat de Pau de San José de Apartadó (Chocó), entre ells dos nens de dos i sis anys. Els testimonis del crim acusen a l'exèrcit i concretament a la Brigada XVII -la mateixa unitat que va cometre la Operació Gènesis-, d'haver tallat en pedaços els cadàvers d'aquelles famílies. El Govern no va deixar dubtes, arrel de la massacre de San José, de que les Comunitats de Pau -n'hi ha una dotzena en el país- seran liquidades a la força, perquè no "pot haver-hi llocs en el país on no hi pugui estar l'Exèrcit Nacional". Les anomenades Comunitats de Pau es van declarar "neutrals" en la guerra i no col·laboren amb cap actor armat. Però darrere del desallotjament de la comunitat de San José "hi ha un pla previst: el cultiu a gran escala de palma africana", escriu Molano en una columna d'opinió al diari El Espectador. "Les comunitats que després de San José estan en la mira són les dels rius Cacarica, Salaquí, Jiguamiandó i Cubaradó. En aquestes regions hi ha un gran projecte per a substituir els boscos naturals per plantacions de palma, anomenades amb raó deserts verds" [8].

Des de fa ja alguns anys s'han intensificat les denúncies entorn a l'expansió del cultiu de palma africana a la regió pacífica de Colòmbia. Aquestes denúncies involucren a l'exèrcit i als grups paramilitars, els qui pressionen a les comunitats per la seva sembra i vulneren

els drets de propietat col·lectiva de comunitats indígenes i afrocolombianes.

Un estudi de la Diòcesi de Quibdó i la ONG Human Rights Everywhere amb el títol “El cultiu de la palma africana al Chocó” demostra la inconveniència de sembrar palma africana al Chocó pels seus impactes ecològics negatius, tenint com a referència els estudis avançats sobre els cultius de palma en altres llocs molt similars. A la regió s'ha anat estenent la palma sota la protecció dels paramilitars i les seves amenaces de mort, posant en perill la integritat territorial, cultural i física de les comunitats indígenes i negres que s'oposen a la seva sembra.

La pròpia Cort Interamericana de Drets Humans de la OEA, va resoldre al 2003 que “des de l'any 2001 l'empresa URAPALMA SA ha promogut la sembra de palma d'oli” de forma il·legal i “amb l'ajuda de la protecció armada perimetral i concèntrica de la Brigada XVII de l'Exèrcit i de civils armats” [9].

Què és la Palma d'Oli?

La palma d'oli és el cultiu oleaginós que major quantitat d'oli produeix per unitat de superfície. Originària dels països africans, ha estat exportada a varies parts del món. Des de fa molt de temps, els cultius de palma han deixat de ser utilitzats per cobrir les necessitats tradicionals de petites comunitats i actualment són destinats a la producció i exportació a gran escala (monocultiu industrial).

L'oli de palma s'utilitza com a oli de cuina, en la producció de margarines i entra en la preparació de productes industrials del forn de pa, pastisseria, confiteria, gelateria, etc. Per altra banda s'utilitza àmpliament en la producció de cosmètics, detergents i sabons, així com en la fabricació de pintures, espelmes, cremes per a sabates, tinta d'impremta, en la indústria tèxtil i del cuir. Entre els usos esperats s'han d'indicar les investigacions sobre la producció de combustible (biodiesel). A Colòmbia, existeixen projectes avançats sobre la utilització del combustible obtingut de l'oli de palma com a substitut del dièsel per a motors, segons el diari colombià El Tiempo.

Inicialment, el producte provenia exclusivament de països africans, especialment de Nigèria, però a partir de 1930, la competència dels països asiàtics (Malàsia) es va fer més forta i al 1966 la producció asiàtica va superar l'africana. Segons xifres de la FAO pel 2002, la producció mundial de fruit d'oli de palma ha estat de 131 milions de tones, d'aquestes han estat extretes quasi 30 milions de tones d'oli, sent Malàsia (41,5%), Indonèsia (36,5%), Nigèria (3,8%) i Tailàndia (2,9%) els principals productors [10]. La majoria de la producció és utilitzada pel consum intern, tot i que les exportacions han augmentat progressivament des de la “Revolució Verda”, o sigui, la conversió del camp en una “fàbrica exportadora”. Els 15 països exportadors d'oli de palma al 2001 van ser: Malàsia, Indonèsia, Holanda, Papua Nova Guinea, Singapur, Emirats Àrabs Units, Alemanya, Costa de Marfil, Tailàndia, Hondures, Colòmbia, Costa Rica, Regne Unit, Itàlia i Bèlgica. Aquí s'ha de diferenciar entre producció, que es dona únicament en països de clima tropical, i exportació d'oli, en la que participen empreses d'altres països que compren l'oli cru i el processen, com Holanda i Alemanya. És important assenyalar que l'oli de palma representa el 52% del mercat mundial d'olis vegetals. Les exportacions d'oli al 2001 van tenir un valor estimat de 7.500 milions de Us-dòlar per un total de 20,3 milions de tones, sent Índia, Xina, Pakistan, Holanda i Alemanya els cinc majors importadors d'aquest producte.

El preu mitjà mundial de l'oli de palma oscil·la entre 250 US-dòlar per tona mètrica (gener 2001) i 540 US-dòlar (maig 2004). Aquest increment és degut a la creixent demanda d'olis vegetals per part de països com Xina i Índia. Alguns medis estimen que els consumidors xinesos utilitzen uns 14 quilos d'olis i grasses a l'any front als nou quilos de fa cinc anys [11]. Però els preus han sofert una caiguda important des de 1950 fins l'any 2004, de 1.800 a menys de 300 US-dòlar per tona.

Conseqüències del cultiu de palma

En el sector de la palma ha prevalgut un model empresarial vertical, en el que tots els processos que van des de la plantació fins el producte refinat estan integrats, el que, per altra banda, requereix una capacitat d'inversió gran [12]. Aquest model ha beneficiat als inversors i a les empreses però no als pobladors. Va augmentar la desigualtat, es va treure als camperols la seva subsistència, se'ls ha precaritzat i desestructurat el model de vida. No va arribar el benestar, ni els serveis públics promesos ni "la feina per a tots". El benefici econòmic i polític a curt termini ha constituït la finalitat principal per l'impuls d'aquests cultius, sabent perfectament els efectes que sobre la població vulnerable i el medi ambient té aquest monocultiu. El mega-cultiu de palma implica la pèrdua de boscos tropicals i de la seva riquesa en biodiversitat. Valguin com a exemple els gegantins incendis forestals a Indonèsia al 1997, causats per les grans empreses palmicultores, que van trobar més barat "netejar" l'àrea mitjançant l'us del foc [13] que realitzar una plantació en terres ja destinades a l'agricultura; un mètode similar al utilitzat per les empreses de plantació de soja a la selva amazònica de Brasil. Segons estudis científics, el cultiu de palma converteix el territori en un "desert verd", assecant els afluents naturals d'aigua i les zones pantanoses [14]. Mostres analitzades en zones palmicultores d'Equador van revelar, a més, que la utilització de fertilitzants i insecticides va augmentar la concentració d'elements químics a l'aigua, que sobrepassaren els límits per a consum humà, rec, ramaderia i vida aquàtica, causant danys a la salut humana i al medi. L'Institut d'Investigació de Recursos Biològics Alexander von Humboldt va afirmar que "les plantacions de palma no són boscos, són ecosistemes uniformes que substitueixen els ecosistemes naturals i la seva biodiversitat, decreix la producció d'aigua, es modifica l'estructura i composició dels sols, s'altera l'abundància i composició d'espècies de flora i fauna i es perd la base del sustent de la població nativa" [15].

Davant la invasió de les empreses palmicultores, els legítims propietaris de les terres han tractat de resistir de forma pacífica. Els governs responen en molts casos amb la violència, enviant a l'exèrcit o a grups paramilitars que han mort, ferit, amenaçat, arrestat arbitràriament o fet desaparèixer als representants camperols, indígenes o a grups ètnics. Les mateixes empreses són protegides per guàrdies armats que desenvolupen funcions semblants, amb l'acció o omissió de l'Estat.

Per mantenir els costos laborals baixos i augmentar els guanys de les empreses, les condicions de treball a les plantacions són àrdues, els salaris per sota dels mínims legals, sense contractes, de forma temporal i sense rebre assistència mèdica, contribucions a les pensions o vacances; no es permet la creació de sindicats, i a més, s'han verificat casos de violència i assetjament sexual.

Si es comparen els grans països cultivadors de palma, podem assenyalar característiques compartides, tals com una història amb governs dictatorials, amb importants extensions de terrenys forestals no protegits (en alguns casos selva verge) i sovint pertanyents a grups ètnics minoritaris que no poden defensar els seus drets i que estan sent oprimits

per interès polític; la mà d'obra sol ser barata i no existeixen els drets laborals o sindicals. Països on el Fons Monetari Internacional i el Banc Mundial han imposat durs Plans d'Ajust Estructural, que avui signifiquen, per exemple, haver d'exportar oli de palma per ingressar divises que després van directament al pagament del Deute Extern (etern i il·legítim).

En el sector de la palma tampoc ha de faltar el “rentat verd”. A iniciativa de WWF es va organitzar a Malàsia al 2003 una “Ronda de Diàlegs sobre la Producció Sostenible de Palma d'Oli” on les empreses van subscriure “bones intencions”, amb la qual cosa empreses com Unilever van guanyar en legitimitat, fent-se la foto amb una organització com WWF, comproment-se -no legalment, per suposat- a “implementar plans d'accions per promoure una producció, comercialització i consum sostenible”. I amb aquest segell es ven més i millor.

Un futur ple d'incertesa i terror

El monocultiu industrial de palma és un mètode molt efectiu de control del territori, especialment en el cas de presència de moviments d'oposició (armats o civils). Les comunitats del Cacarica i Jiguamiandó, al Bajo Atrato desplaçades fa vuit anys, retornaren als seus territoris que per llei els pertanyen. Constantment són l'objectiu militar pels amos d'empreses palmicultores i estan sofrint contínuament les amenaces de mort, les incursions paramilitars, el bloqueig d'aliments per l'exèrcit i, inclús, muntatges judicials de la Fiscalia que els acusa de ser “auxiliadors” de la guerrilla.

“El país ha de tenir 600 mil hectàrees de palma africana”, va proclamar Uribe. “Aquest govern s'ha compromès amb l'increment de la producció competitiva d'oli cru de palma. Busquem substituir les importacions d'oli i penetrar els mercats externs” [16]. S'estima que al 2001, hi havia 170.000 hectàrees de palma d'oli, distribuïdes en 54 municipis de 12 departaments del país, i es pretén sembrar unes altres 300 o 400 mil hectàrees més. Un portaveu paramilitar a la zona de l'Urabá va arribar a afirmar en públic: “Necessitem una gran revolució agrària que ens involucri a tots. Volem un desenvolupament regional que des de grans projectes d'infraestructura possibiliti l'establiment de cadenes productives i de comercialització que aprofitin els avantatges geoestratègics del nostre país, generant una veritable revolució constructiva i democratitzadora del camp que integri a la indústria i al gran capital amb el treball associat i amb el petit propietari rural” [17].

Al participar a la Cimera de Països del Pla Puebla Panamà [18], que es va realitzar a Tegucigalpa al juny de 2005, Uribe va reafirmar el compromís de Colòmbia de servir com a pont en la integració entre Centre i Amèrica del Sud. “Al assistir per primera vegada a aquesta reunió vull reiterar tot l'interès de Colòmbia d'aportar tot el que puguem per (...) servir de gran pont amb Amèrica del Sud”, va dir. Referint-se al “gran potencial energètic” que té Colòmbia per oferir-li a Amèrica Central, Uribe va recordar que el país ha entrat a la nova era dels combustibles biològics per ampliar les possibilitats en aquest sector. “Aquest any Colòmbia començarà a produir el primer milió de litres diaris d'alcohol carburant, i estem donant els primers passos per la producció de biodiesel, particularment a partir d'aquesta font que és la palma africana que s'ha convertit en un gran cultiu de substitució de drogues il·lícites”, va explicar a la cimera [19]. La Unió Europea finança a través dels Fons de Cooperació al Desenvolupament projectes per la sembra de palma que “finalment beneficien als paramilitars”, com explica Javier Orozco, coordinador del Programa d'Atenció a Víctimes de Violacions de Drets Humans a Colòmbia del govern d'Astúries [20]. El Espectador també diu que la filial colombiana del BBVA, el Banco

Ganadero, “té una important participació en el finançament del sector” de les empreses agrícoles i agroindustrials, que seran el negoci dels paramilitars “desmobilitzats” segons els plans de l'actual govern [21].

Mentrestant, persisteix la deforestació del bosc primari als Territoris Col·lectius del Cacarica i Bajo Atrato, sustentada en violacions dels drets humans, i això tot i que l'Institut Colombià de Desenvolupament Rural va reconèixer en un informe governamental, resultat d'una comissió de verificació a l'octubre de l'any 2004, que “el 95% de la palma es troba sembrada de forma il·legal” i va requerir “aturar d'immediat l'avenç de les sembres” [22]. També la Defensoria del Poble va manifestar la seva preocupació pels “grans impactes ambientals, culturals i socials derivats de les obres d'infraestructura” que s'han construït pel cultiu, així com per la intervenció en “el bosc natiu de la selva humida tropical del Chocó, considerat com un dels ecosistemes amb major biodiversitat del planeta”. La Defensoria també insinuava la relació entre violacions dels drets humans i la sembra de palma. “Al gener de 2003, les comunitats desplaçades i internes a la selva van denunciar la incursió de grups d'autodefensa, els qui van amenaçar amb la seva presència constant a la zona i van anunciar que “el territori els pertanyia i que allí establirien cultius de palma d'oli” [23]. Inclús el Procurador de la Nació va ordenar una “protecció efectiva dels territoris que ja han estat ubicats com d'explotació il·legal de fusta i sembra extensiva de palma d'oli”. Però el govern d'Uribe incompleix totes les seves obligacions, inclús aquelles adquirides en l'última Audiència de la Cort Interamericana de Drets Humans [24], perquè les empreses palmicultores cessin en les seves actuacions i per definir mecanismes que resolguin el problema de fons.

“El que existeix rere la palma i la seva relació amb la contrareforma agrària, desenvolupada en una nova fase a través del procés de desmobilització parainstitucional”, com explica la Comissió de Justícia i Pau, és “l'experimentació qualificada” d'un laboratori de guerra, terror i impunitat i un model de repressió que es pot estendre per tota Amèrica Llatina.

Fonts:

- CAVIDA: “Somos tierra de esta tierra. Memorias de una resistencia civil” Colòmbia, 2002.
- Comisión Intereclesial de Justicia y Paz: Informes y documentos (1997 fins 2005). www.justiciaypazcolombia.org
- Gobiernu del Principáu d'Asturies: Informe de la delegación asturiana de verificación de la situación de los DDHH en Colombia. Oviedo, 2005.
- Mingorance, Fidel /Minelli, Flaminia / Le Du Hélène: “El cultivo de la palma africana en el Chocó. Legalidad ambiental, territorial y Derechos Humanos”, Human Rights Everywhere - Diócesis de Quibdó, Colombia, 2004.
- VVAA: “Desde Colombia pedimos Justicia. Llamado al mundo contra ritos de crímenes e impunidad”. Xixón, 2004.
- World Rainforest Movement: “El fruto amargo de la palma aceitera”, Uruguay, 2001.

-----

[1] Aquest text no podria existir sense les denúncies, les investigacions i el treball en defensa dels drets humans de la Comissió Intereclesial de Justícia i Pau de Colòmbia, ni tampoc sense les resistències i la construcció d'alternatives de les comunitats que sofreixen l'assetjament de la implantació del model de la palma d'oli a les zones aquí mencionades.

[2] MOLANO, Alfredo: Colombia: lo ambiental como problema político. Gaia, maig-juny 1997

[3] “De fet, el desplaçament pot estar generant una 'contrareforma agrària' cap a una reconcentració de la terra en grans proporcions. Estimacions recents suggereixen que la terra abandonada per desplaçats ascendeix a quatre milions d'hectàrees, xifra que quasi triplica la terra redistribuïda en més de quatre dècades de reforma agrària”. Segons aquest estudi, la concentració de terra és un factor estructural clau rere el fenomen. “La possibilitat de que la tinença de la terra augmenti la probabilitat de desplaçament se sustenta en que aproximadament el 60 per cent de les llars afectades tenia accés a la terra”. En Colombia: Una Política de Tierras en Transición, Banco Mundial y Universidad de los Andes, 2004. <http://economia.unidandes.edu.co/economia/archivos/temporal/d2004-29.pdf>

[4] Informe del Representant del Secretari General sobre els Desplaçats Interns, document de les Nacions Unides E/CN.4/2000/83/ad, 11 de gener de 2000.

[5] Les organitzacions no governamentals mostren que el 86% dels més de 3.000.000 de casos registrats des de 1985 fins al març de 2003 són responsabilitat de militars i paramilitars, mentre que les guerrilles ho són del 14%.

[6] CINEP: “Deuda con la Humanidad. El paramilitarismo de Estado entre 1988 y 2003”. Colombia, 2004.

[7] “Territorio y Apropiación de Tierras”, Comisión Intereclesial de Justicia y Paz, novembre de 2004

[8] “¿Qué hay detrás de lo de San José?”, El Espectador.

[9] Resolució del 6 de març de 2003

[10] dades de FAOSTAT, 2004

[11] “América Latina saca provecho del auge global en la demanda de aceite de palma” The Wall Street Journal Americas en Reforma, 26 de maig de 2004

[12] Empreses transnacionals del sector alimentari com Unilever (Holanda) han creat les seves pròpies empreses productores d'oli de palma.

[13] De les 176 companyies identificades com a sospitoses dels incendis de 1997, 133 eren companyies de plantació de palma d'oli.

[14] Center for Conservation Biology Update: Oil Palm pollination in southern Costa Rica, 2002, vol.14, N°1.

[15] A Biosíntesis, Instituto de Investigación de Recursos Biológicos Alexander von Humboldt, Boletín No. 21, agost 2000.

[16] Discurs a Cartagena de las Indias, setembre 2003.

[17] CONTRERAS, Orlando: Palma africana en el Chocó: una nueva plaga para indios y negros. Diciembre 2004. www.etniasdecolombia.org

[18] Colòmbia, que actualment participa com a observador del Pla Puebla Panamà, espera que es ratifiqui aviat el seu ingrés com a membre actiu per desenvolupar inicialment els tres projectes d'integració d'infraestructura que s'han plantejat: interconnexió elèctrica, integració gasífera i la carretera costera amb Panamà (Panamericana).

[19] SNE: Colombia, puente de integración entre Centro y Suramérica (29/06/2005)

[20] Presentació de l'informe de la delegació asturiana de verificació de la situació dels DDHH a Colòmbia, a Madrid, 11 de maig 2005.

[21] Arrancaron los proyectos económicos de los "paras". El Espectador, 15 de març de 2005

[22] Ministerio de Agricultura y Desarrollo Rural. Instituto Colombiano de Desarrollo Rural -INCODER: "Los cultivos de palma de aceite en los territorios colectivos de las comunidades negras de los ríos Curvaradó y Jiguamiandó, en el departamento de Chocó". Bogotá, 14 de març de 2005.

[23] Defensoría del Pueblo: Violación de derechos humanos por siembra de palma africana en los territorios colectivos de Jiguamiandó y Curvaradó. Bogotá, 8 d'abril de 2005.

[24] Això va ser el 14 de març de 2005.